

Основні риси

та принципи судового процесу в Гетьманщині другої половини XVII століття

М. В. Журавель

кандидат юридичних наук, приватний нотаріус
Одеського міського нотаріального округу

У статті розглядаються основні риси та принципи судового процесу в Гетьманщині в другій половині XVII ст. Досліджуються стадії цивільного та кримінального процесів, джерельна база доказів у цивільному та кримінальному процесах, правовий статус учасників цивільного та кримінального процесів.

Ключові слова: Гетьманщина, цивільний процес, свідки, кримінальний процес, докази, судові особи.

В статье рассматриваются основные черты и принципы судебного процесса в Гетманщине во второй половине XVII в. Исследуются стадии гражданского и уголовного процессов, база источников доказательств в гражданском и уголовном процессах, правовой статус участников гражданского и уголовного процессов.

Ключевые слова: Гетманщина, гражданский процесс, свидетели, уголовный процесс, доказательства, судебные лица.

Main features and principles of legal procedures in Hetmanate in the second half of the 17th century are covered in this Essay. Steps in litigation and criminal proceedings are subject to be explored as well as the base of evidence sources in litigation and criminal proceedings, and the legal status of members in criminal and litigation trials.

Keywords: Hetmanate, litigation proceedings, witnesses, criminal proceedings, evidences, judicial parties.

Як і в другій половині XVII ст., так і тепер для Української держави актуальною проблемою залишається побудова ефективної системи судочинства, яка могла б забезпечити повний, всебічний розгляд справ з метою реалізації принципу «верховенства права». Характеризуючи процес судочинства Української держави середини XVII ст., слід зазначити, що він мав типові для цього періоду риси. По-перше, судовий процес був тісно пов'язаний з матеріальним правом. Як свідчить аналіз опрацьованих матеріалів, більшість цивільних і кримінальних правопорушень були скоєні саме на матеріальній основі. Я. Падох, характеризуючи майнове право, зазначав, що воно сформовано переважно під впливом систематизації Литовського статуту, при цьому вирішальним моментом, який визначав головну лінію поділу цих злочинів, був факт насильства [6, с. 77].

І хоча, як стверджує А. Яковлів, «звичаєві процесуальні норми з'явилися раніше від норм матеріальних» [10, с. 3], однак вони ні в період панування Речі Посполитої, ні в Гетьманщині не були зведені в єдиний процесуальний кодекс. Норми процесуального права хоча й містились у збірниках матеріального права, однак викладені лише в окремих главах чи розділах, а часто паралельно з нормами матеріального права.

Провадження у цивільних і в кримінальних справах здійснювалось за однаковою процедурою. Це пояснюється тим, що не тільки цивільні справи мали приватноправовий характер, а й у переважній кількості кримінальні. Виняток становили політичні злочини, а також деякі інші тяжкі вчинки, коли суд розпочинав процес без скарги скривдженої особи.

Так, щоб розпочати судовий процес у цивільних і кримінальних справах, була потрібна скарга потерпілого. Однак допускалося, що провадження як у кримінальних, так і в цивільних справах могло закінчу-

ватися мировою угодою сторін. Крім того, потерпіла сторона могла також відмовитися від претензій. Великого значення надавалося задоволенню матеріальних претензій «скривдженого» або «ушкодженого» і в цивільному і в кримінальному судочинстві.

Проте були й відмінності, які виявлялися в застосуванні проти обвинуваченого в кримінальній справі катувань, чого не передбачалось проти відповідача в цивільній справі.

Процес вважався виключно особистою справою сторін з підпорядкуванням їх керівній ролі суду. Приватне обвинувачення в кримінальних справах набуло такої сили, що потерпілий мав право навіть затримати злочинця, схопленого на «гарячому», і доставити його до суду [16, с. 14]. Якщо ж злочинець чинив опір, то до нього можна було застосовувати зброю і навіть його вбити. Потерпілий міг не вимагати покарання, якщо йому відшкодували збитки, а тому часто застосовувалось умовне покарання.

Судочинство доби Гетьманщини побудоване за певними демократичними принципами, які співзвучні із сучасними принципами кримінального судочинства. Деякі з них законодавчо визначені нещодавно. Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. КПК України доповнено ст. 16, яка проголошує здійснення розгляду справ у судах на засадах змагальності й диспозитивності [17].

Так, принципами судочинства в Гетьманщині були:

Принцип змагальності. Кримінальний процес Гетьманщини був змагальним (контрадикторійним) за своєю формою. У судовому розгляді активно брали участь дві сторони: сторона обвинувачення (позивач) і сторона захисту (півзваний), які вели спір, доводили свою правоту, використовуючи фактичний матеріал і судові докази.

Для провадження кримінальної справи був потрібний приватний обвинувач,

оскільки функція обвинувачення не була обов'язком державних органів за кожною кримінальною справою. Обвинувачений, як і обвинувач, мав повну свободу для збирання та подання суду доказів. Обвинувачем міг бути кожний, хто в установленому порядку вказав на особу як на підозрювану в скоєнні злочину, а також заявив про своє бажання переслідувати його [4, с. 384].

Принцип диспозитивності. З принципом змагальності тісно пов'язувався принцип диспозитивності. Суть диспозитивності в кримінальному судочинстві означала право сторін розпоряджатись об'єктом процесу, тобто матеріальними правами, а також процесуальними засобами, які можуть бути використані сторонами в процесі в межах закону. Потерпілий сам вирішував, подавати скаргу чи ні, а в разі подання міг відкликати її і відмовитись від обвинувачення. У ході процесу сторони могли примиритися. Потерпілий іноді укладав мирову угоду навіть і в кримінальній справі стосовно тяжкого злочину або навіть прощав злочинцеві його провину.

Принцип безпосередності. На судовому засіданні вважалась обов'язковою присутність сторін і свідків («персоналітер, очне, очевисте»), які повинні були давати свідчення на основі своєї особистої участі в справі або особистого спостереження фактів, пов'язаних із справою [14, с. 8, 11]. Суд при розгляді справи був зобов'язаний допитати «скривдженого» та «кривдника», а також свідків, оглянути речові докази, тілесні ушкодження, документи тощо.

Таким чином, рішення приймали на підставі матеріалів, з якими судді безпосередньо ознайомилися під час судового процесу та які були продемонстровані суду і стосувалися справи, що розглядалася.

Принцип усності процесу. У другій половині XVII – XVIII ст. позивачі здебільшого усно подавали скарги, які записувались «про память до книг» [14, с. 1-29]. Учасники процесу також усно виступали

в суді, а їх свідчення фіксувалися в судових книгах.

Принцип гласності судового розгляду. Цей принцип означає, що всі правоздатні громадяни мають право бути присутніми в суді під час розгляду кримінальної справи. Судові документи того часу свідчать про те, що представники громадськості брали участь майже в усіх розправах. У всіх нижчих судах, до полкового включно, у судових засіданнях були присутні «множество веры годныхъ людей и иныхъ особъ». О. Левицький у своїх «Очерках» [3] звертає увагу на те, що судові засідання в період Гетьманщини завжди були публічні та багатолюдні. Відвідувачі йшли до суду тому, що вважали правосуддя всенародним актом і намагалися сприяти його здійсненню. Поважних осіб із присутніх козаків та міщан запрошували до складу суду, і вони спільно із суддями брали участь у складанні судових декретів.

Крім того, кожний присутній міг і без виклику повідомити суду, що йому відомо про певну справу. Якщо присутні вважали вирок надто суворим, вони клопотали про його пом'якшення, і такі клопотання, зазвичай, відразу задовольнялися судом [2, с. 181].

Принцип колегіального розв'язання справ. Кримінальні та цивільні справи розглядалися та вирішувалися колегією, до складу якої входило кілька осіб, наділених формально рівним правом юрисдикції. До складу суду входило «некоторое число честныхъ персон». Це сприяло прийняттю демократичних рішень та запобігало зловживанням владою окремих осіб.

Виборність суддів. Судді обирались або безпосередньо населенням на радах, або з кількох кандидатів призначались «отъ высшихъ властей», хоч за загальним правилом посада судді була виборною.

Мова судочинства. На той час українська мова не була офіційною мовою судочинства. На Правобережній Україні судо-

чинство провадилось здебільшого польською мовою, про що свідчать протоколи судових справ. На Лівобережжі в канцелярській мові трапляються старослов'янські терміни. Проте згодом українська народна мова дедалі частіше звучить у судових протоколах [1].

Принцип апеляційного оскарження судових рішень. Сторона, не задоволена рішенням суду (декретом), могла подати скаргу до вищої судової інстанції. В апеляційному порядку могло бути оскаржено вирок або інше рішення суду, яке не набрало законної сили. Підставами для скасування судових постанов в апеляційному порядку були: порушення норм матеріального чи процесуального права, неправильне їх застосування та необґрунтованість вироку.

Для ефективного та справедливого здійснення судочинства не менш важливими були організаційно-правові питання судустрою та судочинства вищевказаного періоду, в тому числі ті, що стосувалися інститутів судових осіб та учасників процесу, порядку провадження судових дій тощо.

Судові особи. За чинним на той час у Гетьманщині законодавством до виконання функцій судді допускалися лише особи, які відповідали певним вимогам. Кандидат на посаду судді мав бути не молодший 21-го року і не старший 70–75 років. Він повинен, як відзначалося в Литовському статуті, мати мудрість, поміркованість, любов і мужність [16, с. 88]. За магдебурзьким правом, до цих якостей додавалися ще такі, як наявність у судді страху божого, правдивість, повага, вимогливість.

Обов'язки суддів визначалися законами і практикою. За закон судді повинні судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху, рішення ухвалювати, додержуючись права, без тяганини, відповідно до обставин, доказів, кару визначати згідно з правом. Судді не могли розглядати справи, де самі виступали стороною, а також справи

сторін, які їм підпорядковувались, однак навіть у таких випадках судді могли прийняти від них мирову угоду.

Судді мали право на винагороду. У середині XVII ст., коли функції правосуддя поєднувалися з адміністративними, лише ті судді, які були обрані на посади, утримувалися за рахунок військового скарбу або надіялися ранговими маєтками. Усі інші, які входили до складу суду, за участь у правосудді встановленої винагороди не одержували [7, с. 109]. Проте вони теж отримували винагороду за свою судову діяльність, оскільки майже в кожному процесі, особливо в другій половині XVII століття і на початку XVIII століття, з підсудних у кримінальних справах стягалася «вина» (штраф) на користь членів суду [13, с. 10–11].

Таким чином, переважно суди існували за рахунок власних прибутків. Саме так вирішувалась проблема фінансування правосуддя та оплати праці судових осіб.

Однією з важливих судових осіб був писар, якого обирали на таких самих умовах, що й суддю. Обов'язками писаря було ведення поточного листування, збирання потрібних документів, ведення реєстрів, складання вироків тощо. Отже, писарем могла бути лише освічена й юридично грамотна людина. Відповідно ця посада вважалася досить почесною і важливою.

Учасники процесу. Сторона, яка виступала з вимогою, називалась по-різному. У судових матеріалах зустрічаємо такі назви: «повод», «поводовая сторона» (з польської мови), «актор», «кредитор», «інстигатор» (з латинської), «ушкоджений», «жалобливая сторона», «челобитчик», «доноситель».

Сторону, яка себе захищала, називали «одпорною», «злодейскою», «отвітною», «позваною», «обвалованою».

Процесуальну правоздатність, тобто здатність бути суб'єктом процесу, за нормами Литовського статуту, «Саксону» і «Порядку», мали всі, крім невільників, «банітів», «безчесних» та «проклятих».

Могли виступати в процесі безпосередньо лише процесуально дієздатні особи. Не мали права особисто діяти в суді неповнолітні (хлопці до 18-ти і дівчата до 13-ти років), психічно хворі, глухі, німі, сліпі, марнотратці. Їх репрезентували заступники: неповнолітніх – батьки чи опікуни, психічно хворих, калік і марнотратців – куратори. Потребували представництва також і жінки. Я. Падох стверджує, що заміжню жінку заступав чоловік, незаміжню – батько, а заручену – батько чи наречений [6, с. 77]. Проте в деяких випадках і заміжню жінку міг представляти у суді її батько. Про це свідчить, наприклад, скарга, подана Гаврилом Клопковим до Ніжинського магістрату 18 жовтня 1653 р., у якій він звинувачував Василя Щербака, свого свата, в тому, що той побив його доньку [15, с. 14–15].

З числа жінок лише вдови мали процесуальну дієздатність і могли виступати в суді особисто не тільки у своїх справах, а й у справах своїх дітей.

Особи, які мали процесуальну правоздатність, могли взяти на допомогу собі в розправі представника.

Представники сторін називалися по-різному. У судових документах середини XVII ст. зустрічаємо такі назви: «прокуратор», «патрон», «плєніпотент», «промотор», «повірений» тощо.

Аналіз архівних матеріалів дає нам змогу констатувати, що на середину XVII ст. у Гетьманщині інституту адвокатури ще не було.

Не було в цей період і посади державного обвинувача. Іноді у справах особливої ваги брав участь представник від Гетьмана; він виступав з обвинуваченням, але це був обвинувач у конкретній справі і в коло його обов'язків узагалі не входили прокурорські функції.

Доказове право. У цей період були передбачені законодавством та визнавалися судовою практикою такі джерела доказів: пояснення сторін, показання свідка,

визнання «оскарженого», присяга, допити на муках, документи, речові докази.

Докази мали назву «доводів» і «отво-дів» залежно від того, чи мали вони підтверджувати чи заперечувати певні факти або права.

Суд відігравав важливу роль у вирішенні питань про допустимість доказу. Сторони повинні були насамперед запропонувати докази від себе. Чи допустити доказ і визнати за тією чи тією стороною право дати пропонований доказ, залежало від суду. При цьому суд керувався певними критеріями. Вважалося, зокрема, доцільним допустити до доказу сторону, яка була ближчою «ко слушному доводу». Доказ визнавався за тією стороною, у якої він був сильнішим. Перевагу в доказі мав потерпілий, який схопив винного на «гарячому» або переслідував його. При рівності доказів, що їх пропонували сторони, першим виступав відповідач-обвинувачений [7, с. 114].

Пояснення сторін. Кримінальний процес, як уже зазначалося, здебільшого починався скаргою потерпілого-обвинувача, у якій той викладав обставини справи та наводив докази скоєного злочину чи вини «отвіччика». Показання потерпілого були підставою для розгляду справи судом та обвинувачення особи в скоєнні злочину. У своїй скарзі позивач, зазвичай, наводив імена кількох осіб, які можуть підтвердити його слова або яким відомі обставини, що стосуються цієї справи, тобто свідків.

Показання свідків були найпоширенішим джерелом доказів. У судовій практиці і чинному законодавстві розрізняли показання звичайних і урядових свідків. Звичайними свідками були незацікавлені в справі особи, які мали безпосередні відомості в спірній справі.

Свідками могли бути як свої, так і «люди сторонні». Відповідно до умов тієї епохи від них вимагалося, аби вони були «віри

годними» та «неподозреними». Крім того, свідки мали бути християнами, особами серйозними та повнолітніми. Проте й нехристияни могли виступати свідками «в небитію єдиновернихъ» і за умови «честного состоянія». До свідчення не допускалися гравці в карти, п'яниці, марнотратці, психічно хворі, а також родичі й свояки.

Тут доречно нагадати, що Законом України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. [17] до ст. 69 чинного КПК України внесено зміни, якими передбачено право членів сім'ї, близьких родичів, усиновлених та усиновителів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного відмовитися давати показання як свідки. Таке право є гарантією захисту нормальних родинних стосунків.

Досить часто в справах про нанесення тілесних ушкоджень у часи Гетьманщини свідками виступали слуги потерпілих, які оглядали рани і під присягою давали свідчення в суді з приводу заподіяної шкоди. Так, у згаданій вище справі про побиття доньки Гаврила Клопкова її свекром Василем Щербакком, який «без даня причини, надъ слушность тиранско побиль плечи до синятинъ», про заподіяні ушкодження свідчив «слуга присяглий Демянь Семеновичъ; видель, поведаетъ, плечи криваво синятинные все забитие» [15, с. 14–15].

Свої показання свідки давали кожен окремо, їх свідчення записувалися до актової книги. Допит свідків відбувався у суді, однак хворих дозволялося допитати вдома через особливих посланців – вижив, присяжних та інших урядових осіб [8, с. 18]. Свідки давали свої показання усно. Грамотні особи могли викласти свідчення на папері, в суді вони зачитувались, і їх можна було виправити чи доповнити.

Свідчити в суді було обов'язком, «громадянською повинністю, яку кожний обв'язаний сповнити» [5, с. 35], і відмо-

ва свідка давати показання тягла за собою покарання. Свідок попереджувався про те, що повинен говорити правду, а свої свідчення, записані до протоколу, він підписував.

Урядовими свідками вважалися інші не зацікавлені в справі судові особи або особи, які виконували доручення суду. У практиці сотенних і полкових судів ними були т. зв. роз'їщики, а також осавули в тих випадках, коли на них покладалося завдання не тільки заслухати свідків, а й здійснити огляд на місці і дати свої пояснення [9, с. 3].

Визнання «оскарженим» своєї вини, коли воно не викликало сумнівів і давалося добровільно, без примусу, погроз або страху перед муками, вважалося за найсильніший доказ, який робив зайвими всі інші докази [13, с. 8]. З матеріалів судової практики можна зробити висновок, що добровільне зізнання було підставою для ухвалення судом менш тяжкого вироку. Так, 9 травня 1657 року Ніжинський міський суд розглядав кримінальну справу за скаргою Варвари Могилівни про вчинення крадіжки її майна Микитою Кононенком, якого з речовим доказом приведено до суду. Оскаржений «добровольне до учинку призналсе и то поведал...». Суд, урахувавши це, пом'якшив вирок [15, с. 15]. 23 жовтня 1654 року Полтавський міський суд розглядав кримінальну справу про викрадення коней Василем Юсипенком, який «публичне ставши, добровольне зналъся до тих шкод...». Суд «ведле добровольного признания Василева ...» пом'якшив покарання [13, с. 10-12].

Одним із способів підтвердження правдивості пояснень сторони, а також і свідка була присяга. Присяга допускалася тоді, звичайно, коли бракувало інших поважних доказів. Суд давав стороні три дні на роздуми і лише після того приймав присягу. Я. Падох стверджує, що вага цього доказу була вирішальна, і сторона, склавши присягу, вигравала процес, бо присяга – це «крайний права доводъ» [6, с. 78]. Проте

в судовій практиці того часу досить часто це правило порушувалось, і після присяги сторона чи свідок ставали на «квестію» – допит на муках. Прикладом є кримінальна справа про викрадення коней циганами, яку розглядав Ніжинський міський суд 9 травня 1657 р. Власники викрадених коней Тиміш та Іван присягнули, а після цього «для далшее ведомости обложней крадежи... поединкомъ Ивана и Остапа (обвинувачений) на квестію взято» [15, с. 14-15].

Застосування «проби», «пристрасної проби», «квестії», мук, тортур було крайнім засобом, до якого вдавалися для підтвердження вірогідності пояснень сторони в кримінальних справах, коли йшлося про крадіжку, вбивство та інші тяжкі злочини. «Проба», або «квестія» – це побиття різками, киями або канчуками, а іноді прикладання до тіла розпеченого заліза чи шини.

Допити на муках застосовували, коли були поважні, але недостатні докази вини обвинуваченого. Перш ніж приступити до мук, злочинця старанно допитували на суді, й лише після безрезультатного допиту починалася квестія.

Правопорушники з числа деяких категорій населення згідно з існуючим законодавством звільнялися від «проб». До них належали шляхтичі і духівники, урядовці вищих рангів, «знатні чесні люди», божевільні, літні люди віком понад 70 років, неповнолітні, вагітні жінки. Але й вони не уникали таких допитів з катуванням, якщо підозрювалися у вбивстві або політичному злочині. При розгляді кримінальної справи за обвинуваченням у змові проти Гетьмана Б. Хмельницького Переяславський полковий суд 23 січня 1653 р., «виведуючися правди, Тиміша (неповнолітнього свідка) вздаєть на трикrotnую муку... а над право, четвертий и пятый разъ, яко живо словъ своихъ не отменилъ...» [15, с. 57].

У кримінальному судочинстві того часу використовувалися як джерела доказів, так

і документи. Письмові докази в кримінальному процесі бралися до уваги здебільшого при розслідуванні політичних злочинів. Такими доказами могли бути приватні листи чи листівки, письмові заклики до повстання. Наприклад, у справі, яка стосувалася змови проти Гетьмана Б. Хмельницького, доказами проти обвинуваченого були його листи, у яких він закликав до повстання проти Гетьмана [11, арк. 37].

Не менш важливими аргументами вважалися також речові докази. У кримінальному судочинстві об'єкти речових доказів були різні, здебільшого це знаряддя вбивства чи нанесення тілесних ушкоджень, викрадене майно, гроші тощо. Так, 24 жовтня 1654 року Полтавський міський суд розглядав кримінальну справу про пограбування комори за скаргою Максима Вороного, який представив суду речовий доказ: «льце показую пред вами – дежечку меду» [12, с. 10–11].

Викрадені речі та гроші, як правило, за судовим вироком поверталися потерпілим. У тих випадках, коли речі через відсутність власника не повертались, їх продавали з «публічного торгу», а гроші передавалися у канцелярію полкового чи Генерального уряду [7, с. 118].

Отже, ще в часи Гетьманщини в Україні використовувалися як джерела доказів показання свідка, потерпілого, обвинуваченого, речові докази та документи. Інші – присяга, допити на муках, визнання оскарженим своєї вини (як вирішальний доказ) – були характерними лише для цього періоду розвитку кримінального процесу і закономірно зникли.

Таким чином, розглянувши принципи, за якими здійснювалось судочинство в Гетьманщині, доходимо висновків, що вони є важливими й у сучасному кримінальному і цивільному процесі. Тобто існуючі сьогодні демократичні принципи правосуддя беруть початок з давнього українського судового процесу.

Список використаної літератури

1. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1993.–С.150.
2. *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века // Киевская старина. – 1901.– Т. 22.– Кн.1.
3. Там само. – Кн. 2.
4. *Миллер Д.* Суды земські, городські и подкоморські вь XVIII в.– Харьков, 1897. – 135 с.
5. *Падох Я.* Грунтовий процес Гетьманщини. – Львів : Діло, 1938. – 35 с.
6. *Падох Я.* Суд і судовий процес старої України: Нарис історії // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Нью-Йорк, 1990. – Т. 209. – 130 с.
7. *Пашук А.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – Львів, 1967. – 179 с.
8. *Слабченко М.* Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. – Харків, 1919.– 38 с.
9. *Яковлів А.* Про копні суди на Україні. – Прага, 1930. – 24 с.
10. *Яковлів А.* Українське звичаєве процесуальне право. – Прага, 1931. – 21 с.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 137.– Оп. 1.– Спр. 114. – Арк. 37.
12. Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1884. – Т. 13.
13. Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII-го века / Под ред. В. А. Модзалевского. – Черниговъ, 1912. – Вып. 1. – 124 с.
14. Актовая книга Стародубскаго городского уряда 1653 года // ЦДАІА. – Ф. 51. – Оп. 1. – Од. зб. 258.
15. Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657–1674 годовъ. – Черниговъ, 1887. – 66 с.
16. Статут Великого князства Литовського. 1588 года. – М. : Новое издание Императорского Московскаго общества исторіи и древностей російскихъ. – Без/р. – 382 с.
17. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. // Голос України. – 2001.– 5 липня.